

२२. पर्यावरण मूल्यशिक्षण – सहसंबंधात्मक उपागम

आधुनिक काळातील संकल्पनांपैकी पर्यावरण शिक्षण ही एक आधुनिक शिक्षणाची संकल्पना मानली, तरी ही संकल्पना प्राचीन आहे. या विश्वाच्या उत्पत्तीपासून जशी सजीव सृष्टी आहे त्याचप्रमाणे निर्जीव सृष्टीही आहे. सजीव सृष्टीवर आपल्या आजूबाजूला असलेल्या या निर्जीव घटकांचा परिणाम होऊन मानवी जीवन प्रभावित होत चालले आहे.

पर्यावरण म्हणजे व्यक्तिविकासावर, जीवनावर परिणाम करणारे अनेक घटक असून या सर्व घटकांचा मानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास म्हणजे 'पर्यावरण शिक्षण' होय.

डॉ. आर. सी. शर्मा यांच्या मते विद्यार्थ्यांना पर्यावरणाविषयी ज्ञान देऊन त्यांच्या अंगी पर्यावरण संवर्धनाविषयी सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करण्याची प्रक्रिया म्हणजे पर्यावरण शिक्षण होय.

मानवी जीवनाच्या संपूर्ण विकासाशी, प्रक्रियेशी पर्यावरणातील सर्व घटकांचा अत्यंत निकटचा, जवळचा संबंध असलेला दिसतो. मानवी जीवनाचा इतिहास हा संघर्षाचा असून हा संघर्षात आजूबाजूच्या घटकांचा जवळचा संबंध दिसतो.

आपल्या सभोवती असणाऱ्या परिसराचा, वातावरणाचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष परिणाम व्यक्तीच्या शारीरिक तसेच मानसिक स्वास्थ्यावर पडत असतो. निसर्गातील नद्या, नाले, पर्वत, वृक्ष, वल्लरी, सरोवरे, हवा, पाणी, जमीन या सर्व घटकांचा मानवी जीवनावर परिणाम होतो. हे घटक एकमेकांवर अवलंबून असतात. मानव हा पर्यावरणातील अत्यंत महत्त्वाचा घटक होय. म्हणून पर्यावरणाच्या समतोलशी, संतुलनाशी त्याचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे.

मानवी जीवनाचा इतिहास अभ्यासल्यास पर्यावरण शिक्षणाचे मूळ आपल्याला अत्यंत प्राचीन काळाने दिसते. वेदकाळात मानवी जीवनाचे सूत्र 'जीवेत शग्दः शतम्' असे होते. त्यांचे जीवन मूल्याधिष्ठित होते. श्रेष्ठतम चिरंतन जीवनमूल्ये व संस्कार यांनी जोपर्यंत मानवी जीवन प्रभावित होते तोपर्यंत जीवनचक्र, पर्यावरण संतुलन विस्कळीत झालेले नव्हते.

वेदवाङ्मय, वेदकाळ यात आपल्याला पर्यावरण शिक्षणाचे मूळ आढळते. प्राचीन ऋषीमुनींनी जीवनाच्या यशस्वितेचे व सार्धकतेचे गमक किंवा सूत्र पर्यावरणाशी जोडले.

विकास अवस्थेत जसजसे नवनवीन शोध लागून अनेक क्षेत्रात जसजसा त्याला विजय मिळत गेला तसतशी निसर्गावर विजय मिळविण्याची लालसा मानवाच्या मनात निर्माण झाली. हळूहळू विज्ञानाच्या साहाय्याने निरनिराळ्या क्षेत्रात संशोधन व शोध मालिका सुरू झाली. विज्ञानाच्या साहाय्याने त्याच्या जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत उपयुक्त अशा साधनांमुळे

शैश्यांक लिखन

त्याचे जीवन आरामदायक, सुविधापूर्ण होत गेले. यात तो आपल्या जीवनाची सफलता शोधू लागला. यंत्रयुगात तर तो यंत्राचा जणू गुलामच बनला. निसर्गावर विजय मिळाल्याचा आसुरी आनंद त्याच्या मनात निर्माण झाला. ज्ञानाचा स्फोट झाला. भौतिकशास्त्र विषयात नेत्रदीपक प्रगती करणाऱ्या मानवाला काही अशक्य नाही, असा सार्थ आत्मविश्वास बाळगता येईल, इतकी मानवाने आज प्रगती केलेली असली, तरी मानवी जीवन आज असुरक्षित होऊन बसलेले आहे.

निरोगी बीज अंकुरण्यातून बहारदार वृक्षाची निर्मिती ज्याप्रमाणे होते त्याचप्रमाणे मूल्य रूढवूनच आदर्श मानवाची निर्मिती होते. आज भौतिकवादाकडे झुकलेल्या समाजात प्राचीन संस्कृती, मूल्ये, परंपरा यांची ठिकठिकाणी पायमल्ली होत चाललेली दिसते. मानवाने कमावलेल्या शक्तीसामर्थ्याबरोबर त्याच्याशी सुसंगतता साधणारी मानवी मूल्ये तो विसरला आहे. आपले मानवत्व तो हरवून बसला आहे. स्वतःच्या स्वार्थ, मोहापायी प्राचीन जीवनमूल्यांचा आज आपल्याला विसर पडलेला दिसतो.

वाढत्या लोकसंख्येमुळे नवी वस्ती, शहरे, कारखाने यांची उभारणी, जंगलतोड, औद्योगिक क्रांती यामुळे अनेक नवे प्रश्न, समस्या निर्माण झाल्या आहेत. निसर्गचक्र, पर्यावरण संतुलन यात असमतेला निर्माण झाला आहे. प्रदूषणाची समस्या निर्माण झाली आहे. विज्ञानाने मानवी जीवनाला सफलता आल्यासारखी वाटत असली तरी सार्थकता मात्र त्याला प्राप्त झाली नाही. उलट विनाशाकडे त्याची वाटचाल सुरू आहे असे म्हणायला हरकत नाही.

२१ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर अनेक समस्या घेऊन उभ्या असणाऱ्या मानवाला आज ह्या जीवनमूल्यांचे व पर्यावरणाचे एकमेकांशी असणारे नाते पडताळून पाहण्याची वेळ पुन्हा आलेली आहे आणि म्हणूनच संकल्पना उदयाला येते, ती 'पर्यावरण शिक्षण व मूल्यशिक्षण ह्यातील सहसंबंधात्मक उपागमा'ची.

पर्यावरण शिक्षण व मूल्य शिक्षण यांच्या सहसंबंधात्मक उपागमातून ही बाब सिद्ध होते, की पर्यावरणात्मक ज्ञान संक्रमणातून मूल्यसंस्कार होणे ही बाब महत्त्वाची आहे. पर्यावरणात्मक मूल्य व मूल्यसंक्रमण ह्यांचा परस्पर संबंध आहे. नव्हे पर्यावरण शिक्षणातून मूल्यांचे संक्रमण होते. हा सहसंबंध पुढील आकृतीवरून स्पष्ट होतो --

शिक्षण ही प्रक्रिया आहे. उद्देश, प्रक्रिया व मूल्यसंस्कार यातूनच प्रस्तुत (Input) (Process) (Output) उपागमाचा विचार करावा लागेल. पर्यावरण शिक्षणाचे उद्देश (Input)

- (१) सौंदर्यात्मक दृष्टीचा विकास
- (२) वृक्षारोपण व वृक्षसंवर्धन
- (३) वैज्ञानिक दृष्टिकोन
- (४) आध्यात्मिक दृष्टिकोन
- (५) आरोग्यपूर्ण जीवन
- (६) सांस्कृतिक घटकांची जोपासना
- (७) सामाजिक आरोग्य
- (८) राष्ट्रीय संपत्तीची जोपासना
- (९) स्थानिक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पर्यावरणाचे संरक्षण वरील मूल्यांची जोपासना पर्यावरण शिक्षणातून करण्यासाठी शिक्षणप्रक्रियेअंतर्गत खालील मुद्यांचा विचार करावा लागेल.

शिक्षण प्रक्रिया (Process)

- (१) नैसर्गिक परिसराची जपणूक
  - (२) वृक्षारोपण, संगोपन, संवर्धन व वन्यजीव जोपासनेचे महत्त्व
  - (३) पर्यावरण निरीक्षण क्षमता व चिकित्सक दृष्टिकोनाचा विकास करणे
  - (४) पर्यावरण हा खरा मित्र ही भावनावृद्धी करणे
  - (५) पर्यावरणासंबंधी व आरोग्यविषयक सवयी विकसित करणे
  - (६) पर्यावरणाविषयी कर्तव्य, हक्क व सामाजिक बांधिलकी
  - (७) प्रदूषण, उपचार, उपाय याविषयी जाणीव जागृती
  - (८) नैसर्गिक संपत्तीचे संरक्षण
  - (९) शालेय, स्थानिक, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर परिषदा व चर्चासत्र यांचे आयोजन
- पर्यावरण शिक्षण प्रक्रियेची निष्पत्ती ही मूल्यसंस्कारात होते व खालील मूल्यांचे संस्कार पर्यावरण शिक्षणातून घडून येतात.

मूल्यसंस्कार (Output)

- (१) सौंदर्यात्मक मूल्य
- (२) वैज्ञानिक मूल्य
- (३) आध्यात्मिक मूल्य
- (४) आरोग्यविषयक मूल्य
- (५) सांस्कृतिक मूल्य
- (६) सामाजिक मूल्य
- (७) राष्ट्रीय मूल्य
- (८) वैश्विक मूल्य

सातपर्य

पर्यावरण शिक्षण व मूल्यशिक्षण ह्यांच्या सहसंबंधात्मक उपागमातून ही बाब सिद्ध होते की, पर्यावरण शिक्षण हे केवळ पर्यावरण उन्नतीकरिताच घ्यावयाचे नसून त्यातून व्यक्तिगत विकास, त्यायोगे समाजाचा व राष्ट्राचा विकास साधायचा आहे व मूल्यविकासनातून पर्यावरण विकसन व संवर्धन साधायचा आहे.